

UITGEVERS VAN "MANNEKENS", SANCTJES EN ANDER POPULAIR BEELDMATERIAAL: LUDOVICUS JOSEPH EN JOANNA MARIA FRUIJTIERS (ANTWERPEN 1731-1784)

Filip Lemmens & Alfons K.L. Thijs

Een kwarteeuw geleden, in 1974, verscheen een lijvige en rijkelijk geïllustreerde uitgave over Ludovicus Joseph Fruijters van de hand van K.C. Peeters en Jan Bauwens. (1) Eerstgenoemde leverde volkskundige commentaar bij de heiligen die voorkwamen op vijftig door L. Fruijters gesigeneerde en in de publicatie gereproduceerde devotieprentjes. Bauwens gaf niet enkel een oeuvrecatalogus ten beste, maar verstrekke ook gegevens over Antwerpen als prentenstad, over (echte of vermeende) kenmerken van Fruijters' productie en over de biografie van de man.

Ondanks het bestaan van deze studie, leek het ons zinvol hier opnieuw aan L.J. Fruijters aandacht te besteden. Dankzij archiefonderzoek kunnen we namelijk een juister en uitvoeriger beeld van de achtergrond, de levensloop en de activiteiten van deze graveur-uitgever schetsen. Tevens kunnen we de voor Bauwens enigmatische "joffrouw Fruijters" nu identificeren als de zuster van deze prentenproducent: Joanna Maria Fruijters. Het vermoeden van Maurits de Meyer dat L.J. Fruijters ooit "mannekensbladen" verhandeld heeft, (2) krijgt nu ook een definitieve bevestiging.

1. Mechelaars met connecties in het Antwerpse uitgeversmilieu

Ludovicus Joseph Fruijters werd te Mechelen gedoopt op 21 februari 1713 als zoon van Petrus Fruijters (geboren te Mechelen, 16 oktober 1667) en van Anna Maria Grangé (geboren te Brussel, 9 maart 1670). "Wat dat raekt het beroep van zyne ouders, ik hebbe my laeten wysmaeken dat deze eenen kremerswinckel hebben gehouden en verkoop [van] al wat het cremers ambagt toelaet", zo wist de Mechelse stadsarchivaris Barthélemy Gyseleers-Thys op 5 september 1835 zijn Antwerpse collega Frederik Verachter te vertellen. (3) Mechelse kramers dreven, als kleinhandelaars, vaak handel in goedkope boekjes, liedjes en ander populair drukwerk dat zij onder meer te Antwerpen, Brussel, Gent en Leuven gingen inkoop. (4)

Een zuster van Petrus Fruijters, Maria Magdalena (gedoopt te Mechelen op 16 december 1653 als dochter van Petrus "Frytuer" en Magdalena Hermans), trouwde in eerste huwelijk de Antwerpse perkamentmaker Cornelius van Meurs die in 1692 overleed. Maria

Magdalena "Fratteurs" (want zo noemde zij zich te Antwerpen) hertrouwde op 2 februari 1693 in de parochie Onze-Lieve-Vrouw-Zuid met de Antwerpse prentenafzetter-verlichter Arnoldus Wielans. Nadat Wielans op 6 juni 1699 overleden was, ⁽⁵⁾ exploiteerde Maria Magdalena Fratteurs de prentjeshandel op haar eentje verder. Als lid van het meerseniersambacht en van de Sint-Lucasgilde was zij daartoe volkomen gerechtigd. ⁽⁶⁾

Toen de moeder van L.J. en J.M. Fruijtijs, Anna Maria Grangé, op 27 oktober 1729 te Mechelen (Sint-Romboutsparochie) ten grave gedragen werd, was Ludovicus Fruijtijs 16, zijn zuster Joanna Maria (gedoopt te Mechelen in Sint-Rombouts op 19 maart 1708) 21 jaar. Blijkbaar ontfermde Maria Magdalena Fratteurs zich na de dood van hun moeder over de kinderen van haar broer. Bij testament van 4 september 1731 prelegateerde zij aan L.J. Fratteur en J.M. Fratteur, gezamenlijk, al haar "coopmanschappen, soo van cramerije, beldekens, gemaect ende ongemaect, als mede de plaeten ende voordere gereetschappen dienende tot het maecken van de selve beldekens". ⁽⁷⁾ Enkele dagen later, op 8 september 1731, overleed Maria Magdalena Fratteurs, zodat L.J. en J.M. Fruijtijs eigenaren werden van een sedert lang gevestigde prentjeszaak. Wegens hun minderjarigheid kregen de beide erfgenamen testamentelijke "momboiren"

toegewezen: de boekdrukker en -verkooper Petrus Grangé, een broer van hun moeder, ⁽⁸⁾ en Cornelis de Boudt, een plaatsnijder en prentjeshandelaar. ⁽⁹⁾ Beide voogden waren te Antwerpen gevestigd. Dat C. de Boudt een vriend des huizes was, blijkt uit het feit dat Maria Magdalena Fratteurs hem en zijn echtgenote in haar testament van 4 september 1731 bedacht met een som van 25 gulden "tot eene gedenkenisse".

2. Van Mechelen naar Antwerpen

Daar juist in het begin der jaren dertig, ter bevordering van de plaatselijke economie, vrijstelling van de "personele diensten" (zoals onder meer de onprettige en tijdrovende militiedienst) en zelfs van de verwerving van het poorterschap voorzien was voor wie zich in familieverband in de Scheldestad kwam vestigen, ⁽¹⁰⁾ deelden de voogden reeds begin oktober 1731 aan het stadsbestuur mee dat Joanna Maria en Ludovicus "Fratteur" bereid waren definitief te Antwerpen te komen wonen. ⁽¹¹⁾ De Antwerpse magistraat verleende op 13 oktober 1731 de gevraagde "vrijdom". In ruil moest elk van beide begunstigden jaarlijks 10 gulden contribuieren aan de Burgerlijke Wacht of aan een gewapende gilde ⁽¹²⁾ L.J. "Frateurs", toen 18 jaar, liet zich ook prompt als "meester handelaar in beldekens" in de "liggeren" van de Antwerpse Sint-Lucasgilde optekenen. ⁽¹³⁾

Bij nader toezien bleek het prelefaat dat aan broer en zus toegewezen was, financieel minder aantrekkelijk dan men aanvankelijk zou kunnen veronderstellen. Als tegenprestatie immers moesten Ludovicus en Joanna Maria levenslang voor de alimentatie van hun vader instaan. Daar de "winckel" van tante Maria Magdalena, wegens de hoge leeftijd van de erflaatster (bijna 78 jaar), veel van de oude glans verloren had, zagen de voogden zich genoodzaakt in februari 1732 bij het stadsbestuur een verzoekschrift in te dienen ertoe strekkende de beslissing inzake het al dan niet aanvaarden van de nalatenschap uit te stellen tot de meerderjarigheid van de erfgenamen. Ondertussen werd de handelszaak wel verder geëxploiteerd: "soo hebben de supplianten evenwel geraden gevonden, om de affaires van dijen winckel nijet te laten verloren gaen, dijen te blijven continueren, om de weesen, naermaels bejaert synde, selffs te laten hennen keus doen". De voogden vroegen bovendien toestemming om de "winckelwaeren ende gereetschappen" evenals de andere roerende goederen in het sterfhuis, "die van seer weijnigh valeur sijn," te laten schatten, "om naermaels altijt te connen sien ende affmeten de gelegentheijt des sterffhuijs". (14) Op 2 augustus 1737 dienden L.J. "Fratteurs" en zijn zuster, ondertussen allebei meerderjarig, bij de stadsmagistraat een verzoekschrift in om, na de verkoop van twee huizen in de Sleutelstraat te

1. H. Isabella. Buriygravure, 10,6 x 8 cm.
Gesigneerd: "L. fruijters. - Foto's: Steven Thijs

Antwerpen, met de andere erfgenamen "te geraecken uyt de gemeynschappe over de naergelaetene goederen van wylen jouffrouwe Maria Maghdalena Fratteurs". (15)

Vreemd is wel dat L.J. Fruijters (onder die benaming in het Mechelse doopre-

gister genoteerd) jarenlang in officiële documenten de spelling van de familienaam van zijn tante overnam. Zowel bij zijn inschrijving als meester in 1731 als in latere stukken noteert men hem als Frateurs, Fratteurs en Frateur. De notariële akte betreffende de staat van het sterfhuis van hun tante ondertekenden broer en zus op 20 februari 1743 met respectievelijk "Ludovicus Fratteurs" en "Joanna Frateurs".

3. Ludovicus Fruijters: naast handelaar ook graveur

Al in 1738 signeerde Ludovicus met "L.I. fruijters" enkele prenten in de publicatie van Petrus Siré, *Hanswyck ende het wonderdadigh beeldt van de alder-heylyghste Maget ende Moeder Godts Maria*, gedrukt door Jacobus du Caju te Dendermonde. ⁽¹⁶⁾ Klaarblijkelijk had hij toen al besloten zich niet langer tot de prentenhandel te beperken, maar zich ook op het graveren van koperplaten toe te leggen. In documenten in verband met de erfenis van Maria Magdalena Fratteurs gebruikte hij - veiligheidshalve - steeds een familienaam die nauw bij die van de erflaatster aansloot. Als graveur verkoos hij de originele vorm: "Fruijters", een naam die sommige mensen uit het vak wellicht deed denken aan het oeuvre van de bekwame, reeds in 1666 overleden Antwerpse schilder en graveur Philips Fruytiers. ⁽¹⁷⁾

Op de in 1744 gegraveerde titelprent van de zevende druk van *Den catholycken pedagoge ofte christelycken onderwyser in den catechismus* door Petrus van den Bossche (Antwerpen, Joannes Franciscus van Soest) prijkt de signatuur "L. fruijters scu[lp]sit". Onder een gravure met het wapen van J. Chr. Sammels, abt van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen, lezen we: "L. fruijters sculpsit Antverpia. 1749". ⁽¹⁸⁾ Toch liet L.J. Fruijters zich pas op 18 december 1750 als meester-plaatsnijder in de liggeren van de Sint-Lucasgilde opschrijven. ⁽¹⁹⁾ Wie hem het plaatsnijden leerde, is niet bekend. De liggeren en de rekeningen van de Sint-Lucasgilde ontbreken voor de periode lopende van 1736-1737 tot 1748-1749. Het is zeker niet uitgesloten dat zijn voorgd, Cornelis de Boudt, als leermeester is opgetreden. De "staet" van het sterfhuis van Maria Magdalena Fratteurs, afgesloten op 20 februari 1743, spreekt van "wijlen" Cornelis de Boudt, maar in 1739 leefde deze graveur zeker nog: op 11 maart van dat jaar legde hij aan zijn schoonzuster een "staet" voor van de bezittingen van zijn overleden echtgenote, Anna Isabella de Baillu, nadat hijzelf op 23 augustus 1738 hertrouwd was met ene Rosa Tummersmans. ⁽²⁰⁾

Bij de officiële verwerving van het meesterschap in de graveerkunst (1750) was L.J. Fruijters 37 jaar oud en reeds sedert 19 jaar als prentenhandelaar lid van de gilde. ⁽²¹⁾ Twee jaar later, op 20

september 1752, benoemde het stadsbestuur hem tot onderdeken van de Sint-Lucasgilde. ⁽²²⁾ In het bestuur van de gilde nam hij achtereenvolgens de functies waar van onderdeken (1752), opperdeken (1753), ouderman (1754), kamerdeken (1755) en kapelmeester (1756). ⁽²³⁾

Bij de volkstelling van 1755 werden broer en zus Fruijters, wonende aan de Kammenstraat, als "clijne cremers, winckeliere met 1 domestique" opgetekend. ⁽²⁴⁾ In tegenstelling tot wat deze bescheiden vermelding misschien laat veronderstellen, floreerde hun zaak blijkbaar wel, want in 1757 kochten zij voor 2.800 gulden (waarop een hypotheek van 1.200 gulden) een groot huis gelegen aan de reeds genoemde Kammenstraat en geheten "de Groote Gulde Flessche, daer nu den Prince van Luyck is uijthangende". ⁽²⁵⁾ Ook hun tante woonde destijds, bij haar overlijden, aan de Kammenstraat, meer bepaald in een huurhuis. ⁽²⁶⁾

4. Juffrouw Fruijters

Nadat L.J. Fruijters op 22 februari 1782 overleden was, ⁽²⁷⁾ zette zijn zuster, als enige en universele erfgename, ⁽²⁸⁾ de zaak alleen voort. "Jouffrouw Fruytiers" liet zich op 8 oktober 1782 als zelfstandige "handelaer in beeldeken" in de Sint-Lucasgilde inschrijven. ⁽²⁹⁾ Zij was op dat ogenblik echter reeds vele jaren lid van het Antwerpse meerseniersambacht. De ledenlijst der meerseniers uit

1765 vermeldt haar als "Anna Frotteurs" aan de Kammenstraat in de functie van handelaarster in "beeldeken". ⁽³⁰⁾ Wellicht heeft vóór het overlijden van Ludovicus een zekere taakverdeling tussen broer en zus bestaan, in die zin dat hij het graveerwerk verrichtte terwijl Joanna Maria vooral de meer commerciële aspecten van het bedrijf verzorgde. Dat in eerste instantie Joanna Maria voor de relaties met de klanten instond, wordt gesuggereerd door het feit dat de beheerders van de kapel van Onze-Lieve-Vrouw op de Akker in het Kempische Minderhout op 6 juli 1763 niet de graveur zelf maar zijn zuster in hun boekhouding vermeldden: "Aen jouffrouw Fruijters voor het graveren van een copere plaet 17 guldens 17 stuivers ende het drucken van 7.000 beeldeken van Ons Live Vrouwe à 6 guldens het 1.000 [samen:] 59 - 17". ⁽³¹⁾ De adresaanduiding echter die we op sommige grotere prenten aantreffen, verwijst enkel naar Ludovicus: "te coop bij L. Fruijters in de Cammestraet tot Antwerpen". ⁽³²⁾

Joanna Maria Fruijters, die net zoals Ludovicus ongehuwd bleef, overleefde haar broer slechts twee jaar. Zij stierf op 7 maart 1784. Haar sterfhuis vertoonde een netto actief van 12.425 gulden. De koperplaten en een deel "winkelgoederen" brachten tijdens de openbare verkoop op 28 april 1784 in de "Voetbogenhof" 683 gulden 11 stuiver courant geld op. Uit de hand werden

bovendien voor 1.368 gulden winkelwaren verkocht: vellen perkament, papieren en perkamenten beeldekens en schrijf- en ander papier. Daarna werden de nog resterende, onverkochte perkamenten beeldekens, grote zowel als kleine, evenals de zogeheten "Ceulsche bladeren" voor 68 gulden overgelaten aan de weduwe Reijers. ⁽³³⁾ Wat men onder "Keuls blad" dient te verstaan, is onduidelijk. Misschien was het een blad met, in rijen onder en naast elkaar, tientallen van de fel verspreide, kleine en in oblongvorm uitgevoerde prentjes van de te Keulen vereerde H. Drie Koningen. Mogelijk werd deze term (die we bij meerdere prentenuitgevers aantreffen) na verloop van tijd een soortnaam voor ook andere, niet naar Keulen verwijzende bladen met meerdere, te versnijden voorstellingen. ⁽³⁴⁾

Van een drukpers of van drukkersactiviteiten is er in de "staet" betreffende het sterfhuis geen spoor. Vermoedelijk lieten broer en zus Fruijtiërs hun prenten drukken door een gespecialiseerde plaatdrukker. Daarop wijst ook volgende post uit de rekening betreffende 1765-1766 van het Antwerpse visverkopersambacht: "Betaeldt aen de heer Fruijtiërs ende Monsr Smidt voor het reper[er]en van onse plaet ende aen belekens, bij 2 qittasie 28-0". ⁽³⁵⁾ "Smidt" is te identificeren als "Jacobus Smits" die in 1763 als meester-plaatdrukker in de Sint-Lucasgilde opgenomen was. ⁽³⁶⁾ Fruijtiërs "repareerde"

(dit wil zeggen: retoucheerde) dus de koperplaat en Smits heeft er afdrucken van gemaakt. Ieder zijn specialiteit!

Blijkens de "staet" had Joanna Maria Fruijtiërs een bedragje voorzien om "aen haere arme wercklieden" uitgedeeld te worden. De hier bedoelde arbeidskrachten waren wellicht (slecht betaalde) thuiswerkers die de prenten voor haar inkleurden.

Fruijtiërs' koperplaten zijn na 1784 nog herhaaldelijk afgedrukt, zelfs tot na het midden van de 19de eeuw. Alleen al uit de jaren 1785-1800 kennen we 84 bidprentjes (doodsgedachtenissen) waarvan de beeldzijde gedrukt is met koperplaatjes die Fruijtiërs' naam dragen. Tot nu toe zagen we slechts één Fruijtiërsprentje waarvan de tekstzijde naar een overlijden uit de periode vóór 1784 verwijst, namelijk uit 1779. Zoals bekend, betreffen de vroegste bidprentjes steeds overledenen uit Noord-Nederland. Dat pas vanaf 1785 talrijke gravuurtjes met Fruijtiërs' naam voor doodsgedachtenissen gebruikt zijn, wijst erop dat broer en zus Fruijtiërs zelf weinig of geen van zulke spullen naar Noord-Nederland hebben gexporteerd, althans toch niet ten behoeve van tekstdrukkers van doodsgedachtenissen.

Toch had hun zaak een meer dan plaatselijke uitstraling. Toen J.M. Fruijtiërs overleed, bevonden zich, blijkens de "staet" van haar sterfhuis, onder haar debiteuren afnemers te Brussel, Ieper, Kevelaer (een zekere Janssens aldaar

voor levering van "verscheijde beldekens" ten belope van liefst 199 gulden 15 stuiver), Mechelen (de pastoor van de Sint-Janskerk voor perkamenten "beldekens" evenals een pastoor De Keyser), 's-Hertogenbosch (een Van Beusegem voor perkament) en Turnhout. De Antwerpse debiteuren waren toen: de "cnaep van 't broederschap van de Lorretanen" in het Sint-Julianusgasthuis en broeder Augustinus, "dispensier" (administrator) der augustijnen, beiden voor levering van perkamenten beeldekens, en tenslotte een zekere De Heuvel. Aan deze laatste waren 26 "printen" (geen "beeldekens", dus grotere prenten) verkocht à drie en een halve stuiver per stuk.

5. Koperplaten van Fruijters bij de drukker-uitgever Hendrik Leys

In wiens bezit de talrijke koperplaten onmiddellijk na de dood van J.M. Fruijters geraakten, is ons niet bekend. Wel weten we dat honderden ervan een paar decennia later terechtkwamen bij Hendrik Leys. Dit was de laatste gespecialiseerde drukker-uitgever van in kopergravure uitgevoerde Antwerpse "sanctjes". H. Leys was in deze branche werkzaam van 1806 tot aan zijn dood in 1853. (37)

Nadat H. Leys overleden was, werden de 12.000 nog bruikbare koperplaten uit zijn bezit op 20 maart 1854 openbaar te

Antwerpen verkocht. *De Catalogue d'une belle collection de 12.000 planches gravées, delaissées par feu Mr. H.J.M. Leys. Gravures, dessins et autographes, dont la vente publique aura lieu à Anvers, par le ministère du greffier Edouard Terbruggen ... le lundi 20 mars 1854* (Antwerpen, 1854) vermeldt bij 17 kavels de naam Fruijters. We citeren uit deze catalogus de desbetreffende nummers. Hierbij dient men te

Offerprent van de Antwerpse linnenwevers. Buriingravure, 19,8 x 16,1 cm. Gesigneerd: "L. fruijters fecit 1755"

weten dat het eerste cijfer steeds het kavelnummer aanduidt en dat "H." en "L." respectievelijk "hauteur" en "largeur" betekenen en de afmetingen van de koperplaten aangeven in centimeters.

42. Fruitiers et autres. 91 sujets religieux. H. 08. L. 06.
66. Fruitiers. 41 sujets religieux et saints. H. 10. L. 07.
82. Fruitiers. 28 sujets religieux. H. 10. L. 07.
86. Fruitiers. 51 sujets de saints. H. 10. L. 07.
125. Fruitiers. 50 planches de saints à deux colonnes. H. 06. L. 09.
177. Fruitiers. 50 sujets religieux. H. 09. L. 06.
181. Fruitiers. 50 sujets religieux. H. 09. L. 06.
202. Fruitiers. 16 sujets grotesques. H. 09. L. 07.
216. Fruitiers. 18 sujets symboliques. H. 09. L. 07.
222. Fruitiers. 49 sujets religieux. H. 09. L. 07.
241. Fruitiers. 48 sujets religieux. H. 12. L. 09.
248. Fruitiers. 39 sujets de saints et saintes. H. 11. L. 08.
262. Fruitiers. 51 sujets religieux. H. 09. L. 07.
268. Fruitiers. 50 planches de saints à deux colonnes. H. 06. L. 09.
297. Fruitiers. 1 planche de proverbe. H. 47. L. 58.
315. Fruitiers. 14 sujets variés. H. 06. L. 09.

321. Fruitiers. 46 sujets religieux.

H. 12. L. 09.

Slechts één koperplaat uit deze lijst kan met zekerheid geïdentificeerd worden, namelijk het nummer 297: "1 planche de proverbe". Hiermee is de zogenaamde "Blauwe Huik" bedoeld, een tweetalige spreekwoordenprent waarvan de koperplaat momenteel in het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen berust. ⁽³⁸⁾ Bovenaan deze gravure leest men: "Par ce dessein il est monstré les abvs dv monde renversé"; onderaan: "Dese vvt-beeldinghe wort die Blavw Hvyck ghe-naemt, maer des werelts ydel spreck woorden beter betaemt". Vlak boven de Nederlandstalige tekst staat rechts: "te Coop bij L: Fruijtiers in de Camme-strat tot Antwerpen." Deze gravure is een slaafse navolging van een vanaf ongeveer 1558 in talrijke varianten uitgegeven spreekwoordenprent. ⁽³⁹⁾ Op het einde van de 19de eeuw werden van Fruijtiers' koperplaat (toen nog in privé-bezit) afdrucken gemaakt ten behoeve van enkele verzamelaars. ⁽⁴⁰⁾

6. Het oorspronkelijke fonds Fruijtiers: meer dan 600 koperplaten

Daar we niet weten hoeveel Fruijtiersprenten nummer 42 bevatte, laten we deze kavel even buiten beschouwing. De veilingscatalogus van H. Leys telt dan in het totaal 602 koperplaten op naam van Fruijtiers.

Jan Bauwens komt de verdienste toe 587 verschillende opzichzelfstaande prenten (allemaal kopergravures) met een signatuur van L.J. Fruijters te hebben opgespoord en beschreven: 516 "sanctjes" met de voorstelling van heiligen of ander religieuze onderwerpen, 44 prentjes met rijmgebeden en 27 profane prenten. Afgezien van de 587 geregistreerde prenten vermeldde Bauwens er nog 13 waarvan hij het bestaan slechts kende uit het werk van Emile H. van Heurck (*Les images de dévotion Anversoises du XVIe au XIXe siècle. Antwerpen, 1930*).⁽⁴¹⁾ Dit brengt Bauwens' totaal op 600 nummers.

Beide cijfers, 600 en 602, liggen zeer dicht in elkaars nabijheid. Mogen we hier misschien uit besluiten dat, dankzij Bauwens' oeuvrecatalogus, bijna alle Fruijters-prenten bekend zijn? Zeker niet.

De veilingscatalogus uit 1854 vermeldt in het totaal 100 "planches de saints à deux colonnes" van 6 cm hoog en 9 cm breed. Het betreft koperplaatjes waarop twee afzonderlijk prentjes naast elkaar gegraveerd zijn. Welnu, van zulke dubbele sanctjes met (ongeveer) het aangegeven formaat komen in de lijst van Bauwens slechts een 28-tal voorbeelden voor.⁽⁴²⁾ Daar J. Bauwens, zonder met de ontbrekende "planches de saints à deux colonnes" rekening te houden, in het totaal al 600 verschillende prenten in zijn onderzoek kon betrekken, is het onmogelijk dat de 602 koperplaten (te

vermeerderen met een onbekende fractie van de onder kavelnummer 42 vermelde 91 platen) uit de catalogus van 1854 heel het vroegere bezit van broer en zus Fruijters vertegenwoordigen. We weten bovendien met zekerheid dat, buiten H. Leys, ten minste nog één andere Antwerpse drukker-uitgever, Michiel Vinck (werkzaam tot 1841), koperplaatjes uit het fonds Fruijters bemachtigde. Dit gebeurde vermoedelijk in de tweede helft van de jaren 20 van de 19de eeuw. We kennen alvast één devotieprentje ("S. Simon Stock") waarop, onder de signatuur van M. Vinck, nog vrij duidelijk Fruijters' naam te lezen staat.⁽⁴³⁾

7. Grote Fruijters-prenten: niet bij Hendrik Leys vermeld

Dat er meer platen met de signatuur van L.J. Fruijters bestaan hebben dan die welke in de Leys-catalogus voorkomen, wordt ook duidelijk wanneer men de afmetingen bekijkt die aldaar in verband met deze uitgever opgegeven zijn:

6 x 9 cm:	114 koperplaten
8 x 6 cm:	onbekend aantal koperplaten (kavel 42)
9 x 6 cm:	100 koperplaten
9 x 7 cm:	134 koperplaten
10 x 7 cm:	120 koperplaten
11 x 8 cm:	39 koperplaten
12 x 9 cm:	94 koperplaten
47 x 58 cm:	1 koperplaat.

Men merkt onmiddellijk dat er, afgezien van de "Blauwe Huik" (47 x 58 cm), geen grote formaten van Fruijters-prenten in de catalogus voorkomen. Nochtans heeft L.J. Fruijters ook prenten uitgegeven die de afmetingen van de courante sanctjes fors overstijgen.

Het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen bezit, naast de "Blauwe Huik", nog vier andere Fruijters-koperplaten met afmetingen die groter zijn dan die van de gebruikelijke sanctjes:

- 1) de H. Antonius van Padua ontvangt de rozenkrans van de H. Maagd: "Maria onbevleekte Bidt voor ons vaderlandt dat Jesus van ons keert pest, toverye en brant" (23,7 x 14,4 cm);
- 2) H. Severus, gedateerd 1755 (19,7 x 16,3 cm);
- 3) een prent met uit te knippen kruisen (19,7 x 12 cm);
- 4) een gelijkaardige prent (16,4 x 20,6 cm). ⁽⁴⁴⁾

De Chalcografie van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bewaart een door L. Fruijters gesignde plaat "Genus Electum Gens Sancta" (24,5 x 16,8 cm) met een voorstelling van Jezus die in het atelier van Jozef en in aanwezigheid van deze laatste en van Maria, Anna en Joachim zeepbellen blaast. ⁽⁴⁵⁾ Deze vijf koperplaten zijn nooit in het bezit van H. Leys geweest, ofwel zijn ze door hem reeds vóór zijn dood (1853) van de hand gedaan.

8. Platen in opdracht gesneden

Van de plaat met de H. Severus mogen we aannemen dat L.J. Fruijters ze nooit in eigendom had. Fruijters heeft deze "offerprent" op bestelling voor de Antwerpse linnenwevers gegraveerd ten behoeve van hun jaarlijkse patroonsviering. Zoals gebruikelijk bij zulk werk-in-opdracht, hebben de opdrachtgevers de drukplaat zelf bewaard. Telkens hun organisatie nieuwe afdrucken nodig had, trokken zij met hun koperplaat naar een drukker van hun keuze. ⁽⁴⁶⁾ De Severus-plaat bevond zich dus niet onder de objecten die na het overlijden van Joanna Maria Fruijters in 1784 openbaar verkocht werden. De koperplaat van de offerprenten der Antwerpse visverkopers die L.J. Fruijters in 1765-1766 opsneed, behoorde hem uiteraard niet toe.

De kleine bedevaartprentjes in verband met Onze-Lieve-Vrouw van Kevelaer (minstens 14 verschillende) ⁽⁴⁷⁾ die zijn signatuur dragen, heeft L.J. Fruijters ongetwijfeld op eigen risico uitgegeven, dus gedrukt met koperplaatjes die zijn eigendom waren. Dat was niet het geval met de hoger geciteerde bedevaartprent van Onze-Lieve-Vrouw op de Akker te Minderhout (vermoedelijk: 13 x 14,1 cm), bekostigd door het bestuur van de kapel. ⁽⁴⁸⁾ Ook het kleine koperplaatje (10,2 x 6,4 cm) in verband met de H. Gummarus dat L.J. Fruijters in 1752

voor 4 gulden 18 stuiver aan het kerkbestuur van Lier leverde, ⁽⁴⁹⁾ behoorde niet tot zijn fonds.

Hetzelfde geldt in verband met de koperplaten die boekenliefhebbers door L.J. Fruijters lieten graveren voor het drukken van hun ex libris. Fruijters heeft zeker voor een twaalfstal personen een eigen (meestal heraldisch) boekmerk gemaakt, namelijk voor pastoor L. Bosch, kan. Fr. Bruyninckx, bisschop de Gentis (1750), J.A. Dormer, J.A.M. Meyers (1765), J.G. Michiels, J.B. Nieves, J. van Bouchout, J.A. van den Cruyce, bisschop van Gameren (1761), G.I.F.L. van Paefenrode en bisschop Wellens. Tien van deze opdrachtgevers woonden te Antwerpen. Pastoor Bosch was te Temse gevestigd, Dormer te Leuven. ⁽⁵⁰⁾

9. Vierentwintig of meer volksprenten

In een Antwerpse privé-verzameling berust een (met penselen ingekleurde) kopergravure waarop bovenaan niet alleen "te Coop bij L: Fruijters in de Cammestraet tot Antwerpen." maar ook het volgnummer "N° 24." te lezen staat. De plaatindruk meet 33,2 x 29,2 cm (het - besneden - papier: 37,5 x 31 cm) en is in 42 vierkantjes verdeeld van elk ongeveer 4,8 x 4,8 cm. In ieder vakje staat een afbeelding van Jezus of van een heilige. Bestemd om uiteindelijk geheel verknipt te worden, zijn exemplaren van dit type volksprenten uiterst zeldzaam.

Dit Beldt heeft aongeraeckt de Reliquiën van den H. GOMMARUS, die geert wordt tegen de gelleentheit in sijn Collegiale kerke tot LIER

H. Gummarus vereerd te Lier. Buriingravure, 10,2 x 6,4 cm. Prent gedrukt met een koperplaatje dat L.J. Fruijters in 1752 voor 4 gulden 18 stuiver aan het kerkbestuur leverde.

Verknipt boden zij destijds een goedkoper alternatief voor de andere sancties welke met afzonderlijke koperplaatjes, stuk voor stuk, gedrukt waren. ⁽⁵¹⁾

Em. H. van Heurck zag twee andere volksprenten van L.J. Fruijters, respec-

tievelijk 1 en 3 genummerd. Het nummer 1 is van profane aard en bestaat uit 12 afbeeldingen van diverse personages, elk vergezeld van een in de plaat gesneden Franstalige legende. () Volgens een mededeling van Em. van Heurck vermeldt prent nummer 3: "te Coop by L. fruytiers in de Camme-straet tot Antwerpen N° 3". Zij is in 11 vakken met voorstellingen uit het leven van Jezus verdeeld. De grootte van deze derde volksprent omschreef Em.H. van Heurck als "format pot", wat neerkomt op ongeveer 40 bij 31 cm: een formaat dat de afmetingen van "N° 24" min of meer benadert. ⁽⁵³⁾

Dit soort prenten wordt bedoeld met de "afgesette mannekens", in 1784 vermeld onder de winkelgoederen van Joanna Maria Fruijters. "Afgezet" betekent "ingeschilderd" of "handgekleurd". De benaming "mannekens" roept onmiddellijk "mannekenspapier" of "mannekensblad" voor de geest, de twee termen waarmee men te Antwerpen en in de Kempen tijdens de 19de eeuw aanduidde wat volkskundigen nu "volks- en kinderprenten" noemen. ⁽⁵⁴⁾

Zoals bij mannekensbladen gebruikelijk was, hadden de 24 (of meer) volksprenten van Fruijters ongetwijfeld vrij grote afmetingen. Welnu, de veilingscatalogus van Leys vermeldt onder de naam Fruijters niet één koperplaat met een formaat in de aard van dat van prent "N° 24"; evenmin overigens als de oeuvecatalogus opgemaakt door Bauwens.

Dat de koperplaten voor het drukken van de "mannekens" niet in Leys' catalogus uit 1854 voorkomen, betekent niet noodzakelijk dat zij nooit in zijn bezit geweest zijn. Uiteindelijk geeft de catalogus ons enkel een beeld van het fonds zoals het er bij het overlijden van H. Leys uitzag. Het is best mogelijk dat H. Leys deze 24 (of meer) koperplaten voordien al verkocht had, misschien gewoon als oud koper, omdat zij door slijtage onbruikbaar geworden waren of omdat de afdrukken nog weinig aftrek hadden sedert andere uitgevers (vooral de Turnhoutse drukker P.J. Brepols vanaf 1817) ⁽⁵⁵⁾ de markt overspoelden met in houtsnede uitgevoerde en dus goedkopere mannekensbladen.

10. Ludovicus Fruijters: een "uiterst minder- waardige" graveur

Het zal ondertussen wel duidelijk zijn dat L.J. Fruijters - die ook wel eens penningen graveerde ⁽⁵⁶⁾ - meer prenten op zijn naam heeft gehad dan de veilingscatalogus uit 1854 en de oeuvecatalogus uit 1974 laten vermoeden.

Zijn signatuur prijkt ook op boekillustraties, ⁽⁵⁷⁾ niet alleen in de hoger geciteerde werken van P. Siré (1738) en van P. van den Bossche (1744: enkel het frontispice), maar onder meer ook in de *Historie der mirakuleuze Hostien bekend onder den naem van 't Alderh. Sacrament van Mirakel, 't welk sedert*

Handgekleurde volksprent "N° 24", met 42 godsdienstige afbeeldingen. Burijsgravure, 33,2 x 29,2 cm. Gesigneerd: "te Coop bij L: Fruijtiers in de Cammestraet tot Antwerpen".

het jaer 1370. te Brussel word bewaert, en waer van men aldaer alle 50. jaeren het jubeljaer viert (Brussel, J. van den Berghen, 1770) evenals in de Franse editie van dit boek. J. Bauwens, die enkel de Franse uitgave vermeldt, kwam sterk onder de indruk van deze gravures: "Anderzijds scheert de dramatische geladenheid van de prent uit de Hosties Miraculeuses, met haar naakte Joden aan de brandstaak, die zich krinkelen en strekken van de pijn, hoge toppen" (p. 23). De verdienste van onze graveur was terzake echter minder groot dan J. Bauwens meende. Fruijters' illustraties zijn slaafse en niet al te fraaie kopieën naar de door Jacobus Harrewijn (Amsterdam 1660 - Brussel 1727) gegraveerde prenten voor de *Hoogweirdighe historie van het Alderheylighste Sacrament van Mirakel* (Brussel, Georgius de Backer, 1720), geschreven door Petrus de Cafmeyer. Na de dood van de verdienstelijke Antwerpse plaatsnijder Pieter Balthazar Bouttats in 1756 deed de drukkerij-uitgeverij Moretus geregeld een beroep op L.J. Fruijters voor het graveren en retoucheren van illustratiemateriaal. Niet dat de firma Moretus erg opgetogen was over de prestaties van Fruijters! In 1761 bekleog Jan Frans Moretus er zich in een brief over dat te Antwerpen, ooit een beroemd centrum van de graveerkunst, nog slechts twee graveurs te vinden waren: één "uiterst minderwaardige" en één die slechts voor eigen reke-

ning werkte (en dus niet door de Officina Plantiniana in te schakelen). Jawel, met deze "uiterst minderwaardige" plaatsnijder doelde Moretus op L.J. Fruijters. ⁽⁵⁸⁾ Toch heeft de Officina Plantiniana, bij gebrek aan een valabel alternatief, hem nog geregeld opdrachten gegeven. De "staet" van J.M. Fruijters vermeldde in 1784 dat een openstaande rekening "over retoucheren van platen annis 1779, 1780 [ende] 1781" ondertussen door de drukkerij Moretus betaald was.

11. Ludovicus Fruijters en het fonds van Arnoldus Wielans

De door L.J. Fruijters gesigneerde boekillustraties, ex librissen en andere op bestelling uitgevoerde werken zijn vrijwel zeker door hemzelf gegraveerd. Dit is niet steeds het geval met de prenten en prentjes die hij voor eigen rekening en dus op eigen risico uitgegeven heeft.

Zoals reeds meegedeeld, erfden broer en zus Fruijters in 1731 van hun tante, Maria Magdalena Fratteurs, de van Arnoldus Wielans (overleden in 1699) afkomstige prentenzaak, met inbegrip van de koperplaten, nodig voor het maken van prenten. A. Wielans was zelf geen graveur. In 1670 liet de verlichter Peeter Wesenbeeck hem als zijn leerling in de Antwerpse Sint-Lucasgilde optekenen. Vijftien jaar later verwierf A.

Wielans de titel van "meester-afzetter". Toen hij na de dood van zijn eerste echtgenote, Elisabeth Inhoff (overleden op 21 april 1691) de gebruikelijke "doodsschuld" aan de gilde betaalde, werd hij in de rekening "verlichter" genoemd. ⁽⁵⁹⁾ Als verlichter had A. Wielans veel met perkament te maken: de volledig met de hand geschilderde perkamenten devotieprenten ("miniatur beeldekens") waren het werk van verlichters. ⁽⁶⁰⁾ Het is dus misschien geen toeval dat Wielans' tweede bruid uit die sector kwam: de ons al bekende weduwe van perkamentmaker Cornelis van Meurs, Maria Magdalena Fratteurs.

Graveerde Wielans niet zelf de prenten die hij op de markt bracht, hij liet er wel keurig zijn naam op aanbrengen: "A. Wielans". Zo wist iedereen bij wie men deze prentjes kon bekomen. A. Wielans had een niet onbelangrijke handelszaak. Op een bepaald ogenblik zond hij, door bemiddeling van de koopman Norberto Schut, in één keer 7.000 perkamenten "beeldekens" naar Spanje "om aldaer vernegotieert" te worden. Ook in Nederland vonden zijn prentjes afzet. Onder zijn debiteuren bevond zich onder meer de Amsterdamse boekhandelaar Stichter. Ook zijn weduwe, Maria Magdalena Fratteurs, vond voor de Wielans-prentjes (zij liet haar eigen naam niet op de sanctjes aanbrengen) een ruime afzet. Op 30 maart 1724 leverde zij 50.000 perkamenten prentjes aan een Joseph van de Walle in Spanje.

⁽⁶¹⁾ Haar andere afnemers woonden, blijkens de "staet" uit 1743, onder meer te Brugge, Dendermonde, Leiden, Lier, Mechelen, Rijsel, 's-Gravenhage en Turnhout.

Al zijn talrijke prenten op naam van A. Wielans verspreid geworden, toch zijn sanctjes met zijn signatuur vrij zeldzaam. Het Museum voor Religieuze Kunst te Uden bijvoorbeeld bezat in 1990 slechts 7 prentjes van A. Wielans naast (onder meer) 367 van Cornelis [I, II en III] Galle, 214 van Frans Huberti, 180 van Cornelis de Boudt, 151 van Cornelis van Merlen en 129 van Ludovicus Fruijters. ⁽⁶²⁾ De verklaring voor deze zeldzaamheid is vrij eenvoudig. De overgrote meerderheid van de nog voorhanden exemplaren van Antwerpse sanctjes dateert pas uit de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw, ook al zijn deze spullen vaak gedrukt met (veelal geretoucheerde) koperplaatjes die reeds in de late 16de of in de 17de eeuw ontstaan zijn. Welnu, klaarblijkelijk heeft L.J. Fruijters, nadat hij en zijn zuster in 1731 eigenaren waren geworden van de koperplaatjes met signatuur "A. Wielans", systematisch de naam van deze uitgever uit de drukplaat verwijderd en door de zijne vervangen: een overigens bij overnames zeer courante praktijk. Dit verklaart wellicht ook meteen waarom in de veilingscatalogus van H. Leys uit 1854 slechts één kavel met betrekking tot A. Wielans voorkomt: "26 scènes familiè-

res" (6 x 4 cm, nummer 174). Wellicht heeft L.J. Fruijters deze (vermoedelijk profane) prentjes om één of andere reden nooit heruitgegeven, of vond hij het alleszins niet nodig er zijn naam op te plaatsen.

Op sommige devotieprenten is onder Fruijters' signatuur de oude vermelding "A. Wielans" nog enigszins te onderscheiden. J. Bauwens (p. 23) ontdekte alvast één zulk exemplaar. Ook op de al geciteerde wandprent "Genus Electum Gens Sancta" verraden enkele bijna uitgewiste letterfragmenten dat op de plaats waar we nu "L: fruijters" lezen oorspronkelijk "A. Wielans" stond.

Wanneer we bepaalde Fruijters-prentjes nauwkeurig vergelijken met nog voorhanden Wielans-prentjes, stellen we (rekening houdend met eventuele retouches) eveneens vast dat het eigenlijk om koperplaatjes gaat die oorspronkelijk het eigendomsmerk van uitgever A. Wielans droegen. Uit de collectie van het Ruusbroecgenootschap kunnen we zo een viertal voorbeelden aanhalen: 1° "S. Catharina" (Bauwens, nummer S.29), 2° "S. Clara" (Bauwens, S.39), 3° "S. Ivdas Thedevs" (op de editie van Fruijters: "S. Ivdas Thadevs"), 4° "S. Pivs den V Paus". Ook het sanctje "S. Amelberga. Patroonersse van Temsch" (Bauwens, S.254) is vermoedelijk een heruitgave van de gelijkaardige prent uit het fonds Wielans. (63)

In de huidige stand van het onderzoek is het onmogelijk uit te maken of een klei-

ne, dan wel een grote tot een héél grote fractie van de zogeheten Fruijters-prenten niet door L.J. Fruijters gegraveerd werden, maar gedrukt zijn met koperplaten die A. Wielans in de late 17de eeuw door ons onbekende graveurs heeft laten snijden (uiteraard voor zover A. Wielans de platen destijds niet zelf van weer een andere uitgever heeft gekocht).

12. Epiloog

Wat is de moraal van dit verhaal? Dat de werkelijkheid vaak eenvoudiger is dan gewaagde veronderstellingen. Een te Antwerpen wonende bejaarde tante, prentjeshandelaarster, ontfermt zich over twee wees geworden kinderen van haar Mechelse broer: een meisje van 21 en een jongen van 16 jaar. Kort daarop worden broer en zus haar erfgenamen. De twee jonge mensen hebben het geluk begeleid te worden door voogden die niet de eersten de besten zijn. Begonnen met een bescheiden netto-actief, maar met het cliënteel, de drukplaten en de handelswaar van de erflaatster, slagen zij erin zich op te werken tot welgestelde burgerluitjes. Zij kopen een riant pand en drijven een bloeiende handel in "beldekens, printen, mannekens" en aanverwante koopwaar. Uit de jongen groeit geen echt begaafd plaatsnijder, maar dankzij de geërfde koperplaten (waarop hij zijn naam plaatst) kunnen hij en zijn zus alleszins een aantal fraaie prenten in omloop brengen.

Het is jammer dat Jan Bauwens dit verhaal niet gekend heeft. In tegenstelling tot wat hij meende, loodsten niet de Grangés Fruijters naar Antwerpen. L.J. Fruijters oefende zijn beroep als plaatsnijder nooit uit te Mechelen en hij was dus ook geen Mechels kunstenaar. Op welk ogenblik hij Mechelen voor Antwerpen ruilde, is nu geen raadsel meer; het was in elk geval lang vóór 1750. Ludovicus Frateurs is immers te vereenzelvigen met onze Fruijters en mej. Fruijters bleek inderdaad een verwante van Louis Joseph. Zij was namelijk zijn zus. Onze plaatsnijder overleed niet in 1783 (zoals J. Bauwens beweerde) maar wel in 1782, zoals trouwens reeds door Em.H. van Heurck in 1930 werd aangegeven.

Het besluit ligt voor de hand: zonder archiefonderzoek kan een loopbaan moeilijk geschetst worden. Veel raadsels omtrent J.L. en J.M. Fruijters zijn nu opgelost. Bovendien kunnen we een uiterst zeldzame prent (we zullen ze maar "mannekenblad nummer 24" noemen) aan de lijst der uitgaven van Fruijters toevoegen.

NOTEN

- 1 PEETERS (K.C.) & BAUWENS (J.). *L. Fruytiers. Een jaar met sanctjes*. Brussel, 1974. - Renaat van der Linden wijdde een bespreking aan dit boek: VAN DER LINDEN (R.). Drie kunstboeken over heiligen en bidprentjes. *Oostvlaamse Zanten*, 51, 1976, p. 118-120.
- 2 DE MEYER (M.). *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw*. Antwerpen-Amsterdam, 1962, p. 42.
- 3 STADSARCHIEF ANTWERPEN (voortaan: S.A.A.), *Privilegiekamer*, 2942, nr. 43 (notities F. Verachter).
- 4 DE VROEDE (P.). Mogen de Mechelse kramers boeken verkopen? *De Gulden Passer*, 26, 1948, p. 106-123.
- 5 S.A.A., *Notariaat*, 2729: "Staet" van 16-6-1700.
- 6 Vermelding van de betaling van doodsschulden aan beide corporaties in: S.A.A., *Notariaat*, 2950: "Staet" van M.M. Fratteur, 20-2-1743. ROMBOUTS (Ph.) & VAN LERIUS (Th.). *De liggeren en andere archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*. Deel 2, Antwerpen-Den Haag, 1876, p. 764 ("weduwe Wielants").
- 7 S.A.A., *Notariaat*, 2307. Aan haar zoon, de minderbroeder Petrus Wielan(t)s, legateerde zij o.m. 3.000 "cleijne parcquemente beldekens", 1.000 "grootte parcquemente beldekens", 3.000 "pampiere beldekens à 12 stuijvers het hondert" en 1.000 "grootte pampiere beeldekens".
- 8 P. Grangé overleed in 1734. DE GROOTE (H.L.V.). *Vijftig jaar boekdrukkunst te Antwerpen 1764-1814*. Antwerpen, 1961, p. 104. Genealogie: HOUTMAN-DE SMEDT (H.), 'Le gros libraire' Joannes Petrus Josephus Grangé. Beknopte geschiedenis van de Antwerpse drukkerij en boekhandel Grangé (18de en 19de eeuw). *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek. Liber amicorum J. Andriessen s.j. - A. Keersmaekers - P. Lenders s.j.*, Leuven-Amersfoort, 1986, p. 195, noot 5.
- 9 Blijkens de "staet" betreffende M.M. Fratteur overleed C. de Boudt vóór 20-2-1743. Over hem: VAN HEURCK (Em.H.). *Les images de dévotion amversoises du XVIIe au XIXe siècle. Sanctjes, bidprentjes et suffragiën*. Antwerpen, 1930, p. 48. THIJS (A.K.L.). *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten, 17de-18de eeuw*. Leuven, 1993, p. 31, 33-34, 96 en 102.

- 10 *Gazette van Antwerpen*, 10-11-1730, p. 4.
- 11 Toen Maria Magdalena Fratteur op 4-9-1731 haar testament maakte, woonde Joanna Maria "Fratteur" (Fruijtiers) bij haar in.
- 12 S.A.A., *Privilegiekamer*, 820, f. 222 v°. - Meteen is ook het antwoord bekend op Bauwens' vraag (p. 16) naar de reden van de "overkomst" van L.J. Fruijtiers naar Antwerpen.
- 13 ROMBOUITS (Ph.) & VAN LERIUS (Th.). *De liggeren ...*, Deel 2, p. 764.
- 14 S.A.A., *Privilegiekamer*, 821, f. 60 r°-v° (19/23-2-1732).
- 15 S.A.A., *Privilegiekamer*, 827, f. 137 r° - v°.
- 16 LINNIG (B.). Eenige Vlaamsche ex-libris'-stekers. *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 7, nr. 1 (s.a.), p. 25. - Daar L.J. Fruijtiers toen al verscheidene jaren te Antwerpen woonde, heeft het, in tegenstelling tot wat Bauwens deed (p. 27-28; zie ook aldaar p. 16), geen zin i.v.m. Fruijtiers' productie uit 1738 te spreken van een "Mechelse periode".
- 17 Of L.J. en J.M. Fruijtiers effectief afstammelingen zijn van Philips Fruytiers, zoals B. Linnig waarschijnlijk achtte, is niet bekend.
- 18 S.A.A., *Kerken en kloosters*, 435 (huldeblijk van 20-5-1749).
- 19 ROMBOUITS (Ph.) & VAN LERIUS (Th.). *De liggeren ...*, Deel 2, p. 794.
- 20 S.A.A., *Notariaat*, 2163, doc. d (11-3-1739). C. de Boudt beschikte over drie drukpersen. THUIS (A.K.L.). *Antwerpen ...*, p. 102.
- 21 Bauwens (p. 16) blijkt niet te kunnen geloven dat de prentjeshandelaar uit 1731 en de meester-plaetsnijder uit 1750 één en dezelfde persoon zijn.
- 22 S.A.A., *Privilegiekamer*, 611 (collegiale acte van 20-9-1752).
- 23 KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR SCHONE KUNSTEN ANTWERPEN, *Archief*, 21 (oud nummer 76): "Naamboek".
- 24 S.A.A., *Privilegiekamer*, 2562, p. 565, nr. 60. - Broer en zus Fruijtiers bleven tot hun dood aan de Kammenstraat wonen. Zie het begrafenisregister: S.A.A., *Parochieregister*, 284, f. 168 r° (24-2-1782) en 178 v° (9-3-1784).
- 25 S.A.A., *Schepenregister*, 1202, f. 154 v° - 156 r°, 15-11-1757. - De gevel werd in 1879 verbouwd en draagt thans het huisnummer 45. Bouwen door de eeuwen heen. *Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 3nb. Stad Antwerpen*. Gent, 1979, p. 126 (met afbeelding).
- 26 Dit blijkt uit de "staet" van haar sterfhuis. Vermits broer en zus Fruijtiers de handelszaak van hun tante erfden, is het vast niet uitgesloten dat zij reeds vanaf 1731 (zoals in 1755) aan de Kammenstraat woonden.
- 27 Ten onrechte situeert Bauwens (p. 18) dit overlijden in 1783.
- 28 L.J. Fruijtiers, "meester plaetsnijder" en zijn zuster J.M. Fruijtiers hadden elkaar als universeel erfgenaam aangeduid in hun wederzijds testament van 3-9-1758. RIJKSARCHIEF ANTWERPEN, *Notariaat*, 730, nr. 15. In een codicil van 11-9-1780 bepaalden zij nog dat na de dood van de langst levende alle bezittingen zouden toekomen aan de kinderen van wijlen hun broers Antonius en Joannes Fruijtiers. *Ibid.*, 750, nr. 29.
- 29 ROMBOUITS (Ph.) & VAN LERIUS (Th.). *De liggeren ...*, Deel 2, p. 851.
- 30 S.A.A., *Gilden en Ambachten*, 4220, f. 66 v°. De ledenlijsten van 1701 tot 1764 ontbreken. - In de ledenlijst van 1768 stond aanvankelijk "Anna Fruyteurs", daarna werd de familienaam "verbeterd" tot "Frotteurs". *Ibid.*, 4221, f. 66 v°. - Ledenlijst van 1773: *ibid.*, f. 67 r° ("Anna Frottiers, beldekens").
- 31 RIJKSARCHIEF ANTWERPEN, *Kerkarchief Minderhout*, 17.
- 32 BAUWENS (J.). *Het oeuvre ...*, p. 87, nummers S.480-481
- 33 RIJKSARCHIEF ANTWERPEN, *Notariaat*, 754, akte 15: staat van het sterfhuis J.M. Fruijtiers.

- 34 De Antwerpse verluchter en prentenuitgever Joannes Jacobus de Wael bezat in 1767, bij zijn overlijden, o.m. 29 "copere plaeten Ceulische bladeren", naast 1.184 "Ceulische bladeren" (afdrukken dus). Het is onwaarschijnlijk dat deze 29 koperplaten allemaal dienden om prenten ten behoeve van de Keulse bedevaart te drukken, zelfs wanneer men er rekening mee houdt dat in verschillende talen edities van deze prentjes verschenen. THIJS (A.K.L.). *Antwerpen ...*, p. 32-33.
- 35 Fruijtiers had al in 1757-1758 voor 4 gulden 8 stuiver "belikens" geleverd. S.A.A., *Gilden en Ambachten*, nr. 4372. - In een Antwerpse privé-verzameling berust een fotografische reproductie van een anonieme offerprent der Antwerpse visverkopers (H. Philippus en de H. Jacobus). Of het hier gaat om de prent in kwestie, is onbekend. Wijlen Fr. Van Heesvelde bezat een offerprent van dit ambacht. *Tentoonstelling. De Antwerpsche gilden en ambachten in Rubens' tijd. Catalogus. Museum Vleeshuis*. Antwerpen, 1946, p. 46.
- 36 ROMBOUITS (Ph.) & VAN LERIUS (Th.). *De liggeren ...*, Deel 2, p. 819.
- 37 LEMMENS (F.). Antwerpse bidprentjes-producten I. Hendrik Leys. *Vlaamse Stam*, 5, 1969, p. 268-269.
- 38 DE MEYERE (V.). De Vlaamsche volkskunst. Antwerpen, 1934, p. 135. BAUWENS (J.). *Het oeuvre ...*, p. 112. - De prent is o.m. gereproduceerd in: PEETERS (K.C.). *Eigen aard. Grepen uit de Vlaamse folklore, 2e druk*. Antwerpen, s.a., p. 147-148.
- 39 In de 17de eeuw verschenen te Antwerpen edities bij achtereenvolgens Theodoor Galle en Jan Galle. LEBEER (L.). De Blauwe Huyck. *Gentsche bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, 6, 1939-1940, p. 161-229. DE MEYER (M.). 'De Blauwe Huyck'. La Cape Bleue de Jean van Doetinchem, datée 1577. *Proverbium*, 16, 1971, p. 564-575, met afbeeldingen.
- 40 VERVLIET (J.B.). *Volkswijsheid in beeld en schrift*. Iconographische studie. Brecht, 1894, p. 5-6.
- 41 Reproducties van vier van deze ontbrekende prenten: 1) H. Gummarus: LAMBRECHTS (R.). *Bezem en kruis. Grepen uit het Zuidkempische volksgeloof*. Retie, 1974, p. 146; 2) O.-L.-Vrouw van Loretten (7,5 x 8,3 cm): THIJS (A.K.L.). *Antwerpen ...*, p. 53; 3) H. Martinus (blazoentje, 9,1 x 6,6 cm): *ibid.*, p. 62; 4) H. Gummarus patroon van de houtbrekers (anoniem, 15,9 x 12 cm): VAN HEURCK (Em.H.). *Les images ...*, p. 39. In het Ruisbroecgenootschap te Antwerpen zijn bovendien volgende prenten: 1) H. Cecilia vereerd bij de jezuïeten te Antwerpen (8,6 x 6,1 cm); 2) H. Bloed van Waldthürn (6,3 x 4,2 cm).
- 42 Nummers S.121, 122, 210, 238, 363, 399, 401 en 449; evenals de volgende 20 nummers die naar gesigeneerde, maar slechts voor de helft voorhanden exemplaren verwijzen: S.47, 51, 134, 179, 195, 207, 221, 233, 252, 263, 277, 283, 285, 348, 369, 398, 407, 482, 484 en 514.
- 43 THIJS (A.K.L.). Van kleine kopergravuurtjes naar lithografische wandprenten. Religieus beeldmateriaal van de Antwerpse drukkerij-uitgeverij Michiel Vinck (ca. 1824-1841). *Volkskunde*, 100, 1999, p. 289.
- 44 BAUWENS (J.). *Het oeuvre ...*, p. 87, nummers S478-481. De twee eerstgenoemde koperplaten zijn verworven uit de collectie van Em.H. van Heurck.
- 45 De voorstelling is op een sanctje van Hiëronimus Wierx genspireerd. Cfr. LEMMENS (F.). *Antwerpse evangelieprenten. I. Het verborgen leven van Jezus, tweede band. (Bibliotheek van het Ruisbroecgenootschap te Antwerpen. Afdeling Prenten)*. Antwerpen, 1998, p. 88. - J. Bauwens maakt geen melding van deze Fruijtiers-prent.
- 46 THIJS (A.K.L.). Communicatie via religieuze drukgrafiek in het preïndustriële corporatisme (Brabant en Vlaanderen). In: LIS (C.) & SOLY (H.) (eds.). *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*, Brussel, 1997, p. 218-219, 227 en 235.

- 47 Maria Kevelaer im Bild. *Vera Effigies Matris Iesu. Sammlung Josef Thoenissen.* Kevelaer, 1987, p. 27 en 49-51.
- 48 Vermoedelijk te identificeren als de prent afgebeeld bij: THIJS (A.K.L.). *Antwerpen ...*, p. 89. De (anonieme) koperplaat berust in de kerk van het nabijgelegen Hoogstraten.
- 49 *Ibid.*, p. 88-89.
- 50 LINNIG (B.). *Bibliothèques et ex-libris d'amateurs belges aux XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles.* Parijs, 1906, p. 40-44, 48-49, 56-59 en 159-160. ID. Eenige Vlaamsche ex-libris-stekers ..., p. 23-27. ID. *Nouvelle série de bibliothèques et d'ex-libris d'amateurs belges aux XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles.* Brussel, 1910, p. 42-44 en 59-61. ID. *Quelques ex-libris belges anciens.* Parijs, 1921, p. 15-17 en 31-36. Het ex libris van de Gentis ("L. fruijters sculp: Antverpiae 1750.", 12,2 x 8 cm; niet vermeld door B. Linnig) bevindt zich in een Antwerpse privé-verzameling.
- 51 THIJS (A.K.L.). *Antwerpen ...*, p. 121. SPAMER (A.). *Das Kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert.* München, 1930, p. 137 ("Heiligenbilderbogen zum Zerschneiden").
- 52 Aan het door Em. van Heurck bestudeerde exemplaar ontbraken twee voorstellingen. VAN HEURCK (Em.H.) & BOEKENOOGEN (G.J.). *Histoire de l'imagerie populaire flamande et de ses rapports avec les imageries étrangères.* Brussel, 1910, p. 535-536. Blijkens de beschrijving aldaar is deze prent sterk verwant met de nummers WP.1-11 bij J. Bauwens (p. 109-110).
- 53 Notitie van Em.H. van Heurck in het Volkskundemuseum te Antwerpen.
- 54 THIJS (A.K.L.). De fondscatalogus uit 1801 van J.H. Le Tellier, drukker-uitgever van populaire boeken en volks- en kinderprenten te Lier. *Volkskunde*, 96, 1995, p. 58-59 en 66 (met citaat uit 1801: "Kinder-prentjens sive Mannekens-papier).
- 55 Zie: VANSUMMEREN (P.). *Kinderprenten van Brepols.* Turnhout, 1996, passim.
- 56 Voor 13 gulden graveerde hij in 1765-66 20 zielmispenningen voor de fondatie E.H. J.Fr. Papeleu, kapelaan van de Venerabel Kapel (Sint-Jakobskerk, Antwerpen). DE BEER (J.). *Méreaux anversois.* Deel 1, Brussel, 1929, p. 69.
- 57 Bescheiden begin van inventarisatie der "boekverluchtingen" bij J. Bauwens (56 nummers).
- 58 VAN DEN WIJNGAERT (F.). De late Moretussen en de boekillustratie. *De Gulden Passer*, 26, 1948, p. 150, 154-155, 192-193 en 199.
- 59 In tegenstelling tot wat Bauwens (p. 23) beweerde. Zie: ROMBOUTS (Th.) & VAN LERIEUS (Th.). *De liggeren ...*, Deel 2, p. 406 (1670: leerling afzetter), 508 (1685: meester afzetter) en 552 (doodsschuld van Elisabeth Inhoff, 1691: verlichter).
- 60 THIJS (A.K.L.). *Antwerpen ...*, p. 145-146.
- 61 THIJS (A.K.L.). *Antwerpen ...*, p. 30, 41 en 109.
- 62 JACOBS (J.H.M.). Vroomheid inprenten. De prentjesverzameling in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden. *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant*, Uden, 1990, p. 122-123.
- 63 Een reproductie van de Wielans-uitgave bij: RUYS (R.). Devotieprentjes als bron voor de studie van de volksdevotie. DE ZUTTER (W.P.) & VAN DE WALLE (R.) (red.). *Volkskunde in Vlaanderen. Huldeboek Renaat van der Linden.* Brugge, 1984, p. 121.